
**İslam Düşüncesinin Aklileşme Süreci:
Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf,**

Osman Aydınlı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, 334 s.

Mu'tezile ile ilgili yapılan çalışmalarda, bu ekolün büyük ölçüde diğer kelâmî görüşlerinin üzerine bina edildiği beş esasın (usul-i hamse) şekillendiği ortam ve sosyo-politik arka plan çok az değinilmiş bir konudur. Beş esasın teşekkül ettiği ortama ve felsefî kavramlara olan vukufiyetiyle akılcı veya sistematik Mu'tezile'nin kurucusu konumunda olan, aynı zamanda Kelam ilminde birçok ilke imza atmış olan Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 227/841), bu beş esasın ve dolayısıyla Mu'tezile mezhebinin oluşumundaki etki ve katkısını ortaya koyan eser, bu bakımdan önemli bir boşluğu doldurmaya yönelik bir adım olarak görülmektedir. Yazarın, Ebû'l-Hüzeyl'in görüşlerinden önce ilk Mu'tezilî fikirlerin ortaya çıkışını ve beş esasın teşekkül sürecini, kimler tarafından ne şekilde ortaya atıldığını, ne zaman ve nasıl temellendirildiğini ele alması, bu eserin daha değerli bir hale gelmesini sağlamıştır. Zira Ebû'l-Hüzeyl bu noktada zirve isim olmakla beraber beş esas, onun da hayatı dâhil olmak üzere değişik zaman dilimlerinde teşekkül etmiştir.

Yazar birinci bölümde ilk Mu'tezilî fikirlerin teşekkül sürecini, bu süreçte önemli bir yer tutan büyük günah problemini ve bu problemin arka planındaki Cemel-Sıffin savaşlarının oluşturduğu ortamı, ikinci bölümde Ebû'l-Hüzeyl'in hayatını, yaşadığı ortamın sosyo-politik ve kültürel durumunu, üçüncü bölümde de Ebû'l-Hüzeyl'in bu beş esas üzerindeki etkisini ve katkısını ele alıp tartışmış, böylece beş esasın tarihçesi ve teşekkülü hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Mu'tezile'nin teşekkül sürecinin iyi anlaşılması için ayrı bir önemi haiz olan bu beş esasın teşekkülü hakkında yazar şu önemli tespitlerde bulunmuştur:

1. el-Menzile beyne'l-menzileteyn esasının ortaya çıktığı dönemde büyük günah işleyen kimsenin durumuna ilişkin Haricîler, Mürcie ve Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) tezleri olmak üzere üç ana akım bulunmaktaydı. Vâsıl'ın (ö. 131/748) Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılmasına

sebepler, böylece Mu'tezile'nin doğuşunun ilk adımı sayılan el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü, başlangıçta siyasi çıkışlı olmasına rağmen zaman içerisinde küfür, nifak, fısık, iman gibi bazı kavramlar etrafında tartışıldığı için itikâdî bir ilke haline gelmiştir. Yazar, bu fikrin gündeme geldiği dönemin sosyo-politik ve kültürel faktörlerine dikkat çekerek Vâsıl'ın bu konudaki görüşünün ahiretle ilgili kısmında Haricî iman nazariyesinden, dünya ile ilgili kısmında ise Mürciî iman nazariyesinden etkilendiğini söylemektedir (ss. 58-71).

2. Mürtekeb-i kebîre'nin durumuyla alakalı tartışmaların bir sonucu ve ayrıntısı olarak ortaya çıkan bir diğer ilke va'd ve'l-va'd esasıdır. el-menzile beyne'l-menzileteyn isimlendirmesi dünyevî tarafı, el-va'd ve'l-va'd ise uhrevî tarafı ifade etmektedir. Yani insanların işledikleri günahlardan dolayı cezalandırılıp cezalandırılmayacağı hususunun tartışılması söz konusudur. Bu ilke, Vâsıl tarafından üstü kapalı bir şekilde ifade edilmişse de esas itibariyle Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile teşekkül etmiştir. Zira va'd'in esası olan büyük günah işleyen kimsenin cezalandırılması gerektiği, aksi takdirde Allah'ın va'd'le ilgili ayetlerine ters düşeceği fikri Amr b. Ubeyd tarafından daha açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir (ss. 71-77).

3. Amelî tevhid olarak nitelenen Emri bi'l-maruf Nehyi ani'l-münker esasının, zulme karşı cihad ve adil olmayan yönetime isyan şeklinde siyasî boyutu ve iyiliğin yerleştirilmesi ve kötülüğün ortadan kaldırılması şeklinde ahlâkî boyutu bulunmaktadır. Bu ilkeye değişik zamanlarda farklı anlamlar yüklendiği söylenebilir. Söz gelimi Vâsıl ve Amr'ın imamın adil olması gerektiği hususundaki görüşleri bu ilkenin siyasî boyutunun bu iki isimle teşekkül ettiğine delalet ederken ahlâkî boyutunun ise Ebû'l-Hüzeyl'den sonra Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915) ve Ebû Haşim el-Cübbâî (ö. 321/933) tarafından ele alınması, bu boyutunun sonraki dönemlerde teşekkül ettiğini gösterir (ss. 77-87).

4. Mu'tezile'nin fikirlerinin temelini teşkil eden beş esastan en önemlisi olan Tevhid ilkesi içerisinde ele alınan sıfatlarla ilgili görüşler, Cehm b. Safvan'a ve Vâsıl'a kadar uzanmaktadır. Sıfatların nefyi konusunda ilk

görüş bildirenin Vâsıl olması muhtemeldir. Ancak taaddüd-ü kudema tartışması, Vâsıl'dan sonra felsefe kitaplarının İslam dünyasında mütalaa edilmesi sonucu gündeme gelmiştir. Özellikle bu ilkenin alt başlıkları olarak ele alınan Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'an, cevher, araz, cisim gibi İslam Kelamında en çok tartışılan bu meselelerin, Ebû'l-Hüzeyl'den önce basit düzeyde ele alındığı, birçok noktada gündeme dahi gelmediği, dolayısıyla tevhid ilkesinin tam anlamıyla teşekkül etmediği söylenebilir (ss. 87-91; 170-234).

Yazara göre Mu'tezile'nin özellikle de Ebû'l-Hüzeyl'in tevhid anlayışı, bazı İslam dışı dinlerdeki düalizm ile teşbih ve teçsime inanan fırkalara ve özellikle nasların zahirine bağlı kalan Ehl-i Hadise karşı bir tepkinin neticesinde şekillenmiştir. Buna bağlı olarak Ebû'l-Hüzeyl, tevhid ilkesinin kapsam alanını bir hayli geniş tutmuş ilâhî sıfatlar ve âlem anlayışını bu ilke doğrultusunda temellendirmiştir (ss. 170-234). Allah-âlem ilişkisi bağlamında atom fikrini ilk ortaya atan kelamcının Ebû'l-Hüzeyl olması¹, yazarın bu noktadaki tespitlerinde haklı olduğunu göstermektedir.

5. Mu'tezile'nin bir diğer esası olan adl ilkesiyle alakalı yapılan tartışmaların temelinde kader düşüncesi vardır. Kader meselesi, Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir olunduğu şeklindeki görüşlerine bir tepki olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Mâbed el-Cühenî, Gaylan ed-Dimeşkî ve kader anlayışına yeni bir boyut kazandıran Amr b. Ubeyd'in, Hasan-ı Basrî'nin halkasında buldukları dikkate alındığında, kaderle ilgili tartışmaların onun etrafında yoğunlaştığı anlaşılır. Teorik bazda kaderle ilgili tartışmaların Hasan-ı Basrî'yle başladığı, Amr'la insanın hür irade ve fiillerinden dolayı sorumlu olacağı fikrinin işlendiği, böylece adl ilkesinin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kader problemi sonraki dönemlerde farklı bir şekilde işlenmiştir. Allah'ın yaratmasının belli bir sınırdan biteceği, istitaat, mütevellid fiiller gibi konular adl prensibi içerisinde ele alınmıştır (ss. 91-104; 234-275).

¹ Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tahk.: Susanna Diwald-Wilzer, Dâru'l-Muntazar, Beyrut, 1409/1988, s. 254.

Sonuç olarak; Mu'tezile'nin beş esasından el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-va'd ve'l-va'îd ve emri bi'l-marufnehyi ani'l-münker esaslarının Ebû'l-Hüzeyl'den önce teşekkül ettiği; tevhid ve adl esaslarının birçok alt başlığının ise Ebû'l-Hüzeyl'den önce gündeme bile gelmediği, bazı alt başlıklarının ise tam olarak teşekkül etmediği anlaşılmaktadır. Ebû'l-Hüzeyl'in görüşleri ise bu iki esas üzere temellendirilmiştir. Genel olarak onun görüşleri, Allah açısından mutlak aşkınlığı ve teklifi öngören "tevhid" ve insan açısından, fiilleri sebebiyle direkt olarak sorumluluğu getirip mutlak özgürlüğü öngören "adl" ilkeleri üzerinde merkezleşmektedir. Sonraki Mu'tezile de Ebû'l-Hüzeyl'in metodunu benimseyerek bu iki esas üzerinde yoğunlaşmıştır (ss. 275-293). Nitekim mezhep içerisinde bu iki ilkenin vurgulandığı *Ehlu'l-'Adl ve't-Tevhid* (tevhid ve adalet ehli) isimlendirilmesi, bu yoğunlaşmanın bir neticesi olarak görülebilir.

ENES ER

[ARŞ. GÖR., OMÜSBE]